

Слободан Павловић

РАЗВОЈ ПРЕТЕРИТСКОГ ВОЛИТИВА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ (ИМПЕРФЕКАТ ГЛАГОЛА *ХТЕТИ* С ИНФИНИТИВОМ)*

У раду се разматра развој перифрастичног споја имперфекта глагола *хѣѣѣи* с инфинитивом у српском језику од почетака писмености до савремених дијалеката. Као резултат садејства наслеђених словенских тенденција и балканских језичких интерференција, ова израз прошле волитивности поступно стиче секундарна значења у домену темпоралности (претеритски футур), аспектуалности (хабитуал) и модалности (контрафактив, иреал, авертив). У процесу граматикализације долази до десемантизације изворно волитивног глагола, а потом и његове фонетске ерозије, да би на периферији српског језичког простора декатегоризацијом био сведен на петрифицирани маркер нових неволитивних значења.

Кључне речи: претеритски футур, хабитуалност, контрафактивност, иреалност, авертивност, старословенски, староруски, старочешки, старобугарски, балкански језички савез.

This paper examines the development of the periphrastic construction of the imperfect of the verb *hteti* ('to want') with the infinitive in the Serbian language from the earliest written records to contemporary dialects. As a result of the interplay between inherited Slavic tendencies and Balkan linguistic interferences, this expression of past volition gradually acquires secondary meanings in the domains of temporality (preterit future), aspectuality (habitual), and modality (counterfactual, irrealis, avertive). In the process of grammaticalization, the originally volitional verb undergoes desemanticization and subsequently phonetic erosion, until, on the periphery of the Serbian linguistic area, it is reduced through decategorization to a petrified marker of new non-volitional meanings.

Key words: preterit future, habituality, counterfactuality, irrealis, avertive, Old Church Slavonic, Old Russian, Old Czech, Old Bulgarian, Balkan Sprachbund.

1. Увод. Перифрастична глаголска конструкција састављена од имперфекта глагола *хѣѣѣи* и инфинитива другог глагола привлачи пажњу филолога још од краја XIX века. А. Мусић (1896: 202–204) ту форму именује као „претерит обичног футура”, налазећи да се „употребљава у значењу онога кондиционала, којим се казује радња, којој је вријеме вршења већ прошло” – (*ѣо*)*хвалио бих био* ≈ (*ѣо*)*хвалиѣи ѡѣах* (1896: 202). Уочава да је обично реч 1) о нереализованој радњи сучељеној са адверзативном или иреалном условном реченицом („доиста га *ѣрескочиѣи ѡѣаше*; || ал’ не даде Шарац од мејдана”; „да ми не би Шарца од мејдана, || доиста ме *увѣиѣиѣи ѡѣаше*”) и 2) сасвим ретко о радњи несучељеној са „сметњом” („остависте ме у клисури сама, || *ѣа* сирома *изѣубиѣи* главу”) (1896: 203). Т. Маретић (1899: 624) Мусићев „претерит обичног футура” назива „трећим погодбеним начином”, истичући да се њиме изриче 1) „оно, што је у прошлости имало бити или се спремало

* Рад је настао у оквиру истраживања спроведеног на Филозофском факултету у Новом Саду које финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

да буде”, 2) прошла жеља и 3) аподоза која проистиче из протазе уведене погодбеним везником *ga*. Закључује: „како је III. погодбени начин обичан само у јужнијем крајевима [...] и како га Вук не употребљава, може се рећи, да га у књижевном језику не треба”. За Љ. Стојановића (1921: 205) „инфинитив с имперфектом глагола *хїеїи* може се употребити место потенцијала [...]: придадоше ногама, не *цїѡаце* их кучак од лова *досїїїнїи* (не би их достигао ...)”. А. Белић (1926: 118) сматра „да се поменута покрајинска конструкција развила семазиолошки из значења глагола, а не морфолошко-синтаксички, како претпоставља г. Мусић”.

Ослањајући се на примере из Рјечника ЈАЗУ (III 670), из текстова писаца XIX и XX века, те из говора „родног краја”, Ј. Вуковић (1954: 18–42) третира конструкцију „*цїѡах* + инфинитив” као полифункционални „перифрастични модални глаголски облик”,¹ који је „по значењу увек претериталног карактера са мање или више израженим одразом значења и претеритално-футурског смисла” (1954: 42). Удаљавањем од овог значења та се перифраза изједначава са потенцијалом. Уочава да се овај глаголски облик јавља: 1) као израз неминовности извршења глаголске радње на основу дате ситуације – „коњ *хоѡаце* у њима *цркнїи*, || човјек пашче ту *свезаїї* не *цїѡаце*, || а камоли чојка несрећњега” (1954: 21–22); 2) као израз уздржане готовости извршења глаголске радње – „дође један човјек у црној хаљини и капи, *цїѡах рећи* да је редовник” (1954: 25–26); 3) као израз „понављане, уобичајене радње” – „Он се *ѡаце* увијек тако *наљїи* на нас” (1954: 27–29); 4) у аподози која проистиче из иреалне протазе – „да се Кањош хитро некако не усук, *цїѡаце* га *раскроїи*” (1954: 29–31); 5) „кад се по прилици одређује каква количина” – „видјела сам му сватове, *цїѡаце* их *бїи* око петнаест” (1954: 32–33); 6) као израз за „временско значење које се простире и на моменат говора” – „*цїѡах* сад *їокосїи* оно мало траве у пољу, но ми не море коса” (1954: 33); 7) у иреалној протазе – „да *цїѡаце осїаїї*, божја ми вјера, не ноћих му ја о’ђе” (1954: 34–35); 8) као израз за „релативну будућност у сфери прошлих збивања”, где му конкурише футур I – „то је било оне године кад Швабо *цїѡаце доћи* у нашу земљу” (≈ пре него што *ће* Швабо *доћи*) (1954: 35–38). Управо значење релативне будућности у односу на прошло збивање Вуковић издваја као изворно,² истичући да је као спона између перифразе „*цїѡах* + инфинитив” и потенцијала (у чији се домен перифраза шири) послужио футур први (1954: 38).

Полазећи од Вуковићевих примера и описа, З. Галомб (GALAMB 1964) спој имперфекта глагола *хїеїи* и инфинитива разматра у контексту формалне

¹ Вуковић као претпоставку ваљане анализе истиче да „треба имати сигурност у језичком осећању да се ова глаголска конструкција разликује као таква од случајева кад исту конструкцију имамо са правим значењем глагола *х т е т и* (у имперфекту) са инфинитивом датог глагола (у ствари лични глаголски облик и његова допуна у инфинитиву)” (1954: 20), чиме показује да му је полазиште лично језичко искуство, за које проналази одговарајуће потврде у наведеним изворима, укључујући и примере из сопственог идиолекта.

² Уп. констатацију: „мислим да не би било смело у оваквој употреби ове наше глаголске конструкције потражити генетичку основу за њен читав развитак у својству перифрастичне глаголске форме” (1954: 38).

и функционалне анализе претеритског футура (*futurum praeteriti*) у јужно-словенским језицима, са посебним освртом на македонски. Аутор полази од хипотезе да је *futurum praeteriti* (мак. *ке гојгев*, буг. *цях га гојга* и срп. *шћах гоћу*) нови тип кондиционала, са примарном функцијом иреалности (1964: 201). На основу ретких старословенских потврда (1964: 111–114), грађе из бугарских споменика (1964: 115–122), те дубровачких примера Л. Зиме (1887: 296), Галомб (1964: 129–130), слично Ј. Вуковићу, закључује да функционални развој форме иде од чисто временског значења прошле будућности ка кондиционалности, при чему кључни значај има балкански контекст. У слободнијој интерпретацији, генетски примарна улога исказивања прошле будућности (регистрована већ у старословенском) временом је потиснута у други план, да би генетски секундарна, кондиционална улога постала доминантна у граматичком систему савремених јужнословенских дијалеката.

Иако је значење имперфекта глагола *хїеїти* с инфинитивом више пута испитивано, до данас је остало непознато када се ова конструкција појавила у српском језику,³ те како је текао процес њене граматикализације. Тек се детаљном ексцерпцијом примера из старосрпских споменика може добити грађа која ће пружити одговоре на постављена питања. Примарни корпус истраживања, обухваћен тоталном ексцерпцијом, чине следећи извори: 1) старосрпске повеље и писма у издању Љубомира Стојановића (ПП), 2) манастирске даровнице из архива манастира Хиландара (ХА), 3) старосрпски *Роман о Троји* (РТ), 4) *Либро од мнозијех разлоја* (ЛМР), 5) рукопис прозних дела Марина Држића (МД), 6) *Лајцицки лекционар* (ЛЛ), 7) *Наука крстиански* (НК) и *Сїо чудеса* (СЧ) Матије Дивковића, 8) *Љеїоїис црковни* Андрије Змајевића (АЗ) и *Горски вијенац* Петра I Петровића Његоша (ГВ). Сви су примери дати према снимцима оригиналних рукописа или према штампаном изворнику (НК, СЧ, ГВ), изузимајући потврде из *Љеїоїиса црковної*, које су преузете из приређеног издања.⁴ Секундарни корпус чини неколико штампаних књига из XVIII и XIX столећа, за које су детаљни библиографски подаци дати на крају рада (под насловом *Извори*), као и за примарне изворе. Примери из секундарних извора коришћени су као додатне илустрације. Старословенске и староруске потврде преузимају се из извора на које упућује одговарајућа литература, док су старочешке илустрације директно ексцерпирани из *Далимилове хронике* (ДК).

Интерпретација примера подразумева ослањање на когнитивно-типолошке студије, јер је процес развоја ове перифразе типичан пример градуалне промене где једна лексема (у овом случају глагол *хїеїти*) временом губи своје лексичко значење и преузима граматичку функцију помоћног глагола, како је то за развој српског футура првог показала Ј. Грковић-Мејдор (2012).

³ М. Куршевић (2011: 162–163), на основу стања у *Српској Александриди*, показује да је перифрастично *хоћах* + инфинитив још у XVI веку имало волитивно, хипотетичко и авертивно значење. М. Бељавски-Франк (BELJAVSKI-FRANK 2003: 148) даје хронолошку пројекцију развоја семантике ове конструкције, али закључке изводи без системског увида у старосрпске споменике.

⁴ Пошло се од уверења да је издање угледног филолога Мата Пижурице сасвим поуздано, будући да је приређивачком послу претходила и детаљна филолошко-лингвистичка анализа.

2. Домен волитивне модалности. Мада нема научно усаглашене типологије модалности,⁵ већина лингвиста која се бавила овом проблематиком говори о волитивности као модалном феномену.⁶ За Ф. Р. Палмера (PALMER 2001: 8–10) она је тип динамичке модалности, за Џ. Коутс (COATES 1983: 10–15) – коренске, за Џ. Бајби и сараднике (BYBEE et al. 1994: 177–180) – агентивне, док јој Ј. Нойтс (NUYTS 2005: 5–38) додељује првостепену позицију међу динамичком, деонтичком, директивном, епистемичком, евиденцијалном и булетичком модалности. Х. Нарог (NARROG 2012: 46–49) дели модалност управо преко критеријума воље, па разликује 1) волитивну и 2) неволитивну. Мада различити аутори термином волитивност не обухватају исти садржаја (уп. ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ 2011: 76–77), за потребе овог истраживања полази се од мање-више уопштеног схватања волитивности као типа модалности који се односи на жељу, вољу или намера да се нека пропозиција оствари или не оствари (уп. VAN LINDEN 2012: 38). Модални исказ садржи 1) модални индикатор као формални показатељ модалности и 2) пропозицију као модализовани садржај (уп. ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ 2011: 83–90).

Према степену приправности волитивног субјекта да се пропозиција оствари или не оствари, жеља (односно дезидеративност), воља (волитивност у ужем смислу или волунтативности) и намера (односно интенционалност) чине скаларни низ који иде од *пасивне жеље* волитивног субјекта без нужне спремности да активно дела на промоцији свог става, преко *активне воље* тог субјекта усмереног ка реализовању модализованог садржаја, до *намере* као стратешки осмишљеног циља коме води циљна (односно инструментативна) радња.⁷

Дезидеративност изражава пасивну жељу субјекта с обележјем [+ људско] за одређеним више или мање конкретним објектом. Имперфекат глагола *хїеїи* иступа као модални индикатор прошле дезидеративности, док је одговарајући објекат израз модализованог садржаја (1–5):

- (1) и хотїше кѡшан|д|ра г|с|пгга пологь рїке шиморишеве (РТ XV, 229.8);
- (2) gniu htiah (МД XVI, 34'31);
- (3) И зацо га господар толико добро хотиаше, др8ги сл8га поче овога ненавидиети (НК XVII, 176'31);
- (4) Zato hotiahu po svaki naćin prigovaragnie, i iziskivagne ifte pravde (СБ XVIII, 79.1);
- (5) он не хоћаше новце (ЈВ XIX, 19.21).

Волунтативност означава вољу, односно спремност субјекта с обележјем [+ људско] да се оствари одређена радња или стање (уп. NARROG 2005: 684; NUYTS 2016: 41). За разлику од дезидеративности, која исказује жељу без нужне спремности на деловање, волунтативност имплицира активну одлуку субјекта да предузме одређену радњу. Имперфектом глагола *хїеїи* изражава

⁵ Ј. Бирјуљин и Е. Корди (Бирјулин–Корди 1990: 67) истичу: „В практике лингвистических исследований границы потребления термина «модальность» утратили свою определенность. Трактовка модальности в современной лингвистике необычайно широка, к тому же трудно найти двух авторов, которые понимали бы модальность одинаково”.

⁶ Неки аутори – попут Ј. ван дер Аувере и В. Плангијана (VAN DER AUWERA – PLUNGIAN 1998) – ипак, у потпуности искључују волитивност из домена модалности.

⁷ Тај низ одражава природни мисаони процес: жеља (шта да се ради) → воља (шта се може и(ли) мора радити) → НАМЕРА (шта урадити да се оствари постављени циљ).

се, дакле, и прошла воља субјекта за остварењем радње исказане инфинитивом (6–9):

- (6) веће 8 оном8 миест8 не хтиаше стати (ЈМР XVI, 59.4);
- (7) он ие [...] приличан дивл8 кои хотиаше 8крати пощение божие (НК XVII, 32.4);
- (8) jedan opaki zločinacz hotiafe iz zafide Crefa s' xivotom raztaviti (ИПЛ XVIII, 125.7);
- (9) Шћаше царевъ везыръ быти (ГВ XIX, 77.21).

На врху скале волитивне одлучности стоји намера (или интенционалност), која подразумева постојање стратешки организоване акције субјекта да постигне одређени циљ. Интенционални предикат исказује се комбинацијом имперфекта глагола *хитиши* и инфинитива глагола који означава циљну радњу. Тако формулисана намера везује се за циљно усмерено понашање асиндетски (10), саставно паратактички (11–14) или, сасвим ретко, узрочно хипотактички (15–16):⁸

- (10) И прѣклони се ѣкторъ кра|л| . и дераше хель|м| съ дивмедуша . хотеше га подати парѣж8 торь|т|рицарикю (РТ XV, 256'.1);⁹
- (11) и прїде анцилешъ ѡ|т| рьванїа съ гнїевни|м| ѡбразо|м| и хотѣше тоу пого8би|т| агаменона (РТ XV, 246.23);
- (12) по одр8 поче пипати 8около и хтиеше иои 8зети сина (ЈМР XVI, 57.16);
- (13) 8лиезе она иедночь [...] и хотиеше се ок8пати 8 вартл8 (ЈЛ XVI, 66'.15);
- (14) доћие страга иедан л8пежъ, и хотиаше га м8оче пог8бити (СЧ XVII, 52'.30);¹⁰
- (15) 8 л8гъ отиде с много ловаца иере хтиаше звиери веле 8хитити (ЈМР XVI, 44'.12);
- (16) Gospodin Jesus ne rad poghleda fmaerti [...] er hotiafse gnu podnieti (СР XVIII, 152.15a).

У свим регистрованим примерима реч је о таутосубјекатским конструкцијама, а намера се хронолошки конципира као постериорна у односу на циљно усмерено понашање, што је заматак футурског значења посматране перифразе у односу на одговарајућу прошлу радњу.

3. ДОМЕН ТЕМПОРАЛНОСТИ. Семантички прототип, у овом случају волитивност, функционише као средиште из кога се друга значења изводе ширењем, што је основа семантичких промена (уп. АШМЕР 1985: 12). Ц. Бајби и сарадници (1994: 256) – фокусирају на односе времена, аспекта и модалности – разматрају, између осталог, и развојни низ ЖЕЉА → ВОЉА → НАМЕРА → ПРЕДВИЂАЊЕ, који се може схватити као правац граматикализације једне лексичке морфеме, али и као путања семантичког развоја од жеље, преко воље и намере до предвиђања.¹¹ Примарно волитивни перифрастични спој *хоћаш* + инфинитив

⁸ Интенција као планирани циљ језички се конципира као узрок циљно усмереног понашања, па исти когнитивни образац доводи до мешања српског узрочног *збој* + Г и намерног *ради* + Г.

⁹ Тај је синтаксички образац познат народним песмама, где изостанак везника може бити условљен потребама стиха: Опколише Дуку зулумћара, || Шћаху њега жива уватити; (НП XIX, 178), Запе љуба бјежат' низ планину, || Она шћаше бјежат' у Турака (НП XIX, 286).

¹⁰ Паратактичку везу тога типа чувају и народне приповетке: Кад дођу у некаку густу шуму заведу је како им је она бездушница наредила, свежу је за једно дрво и хоћаху је убити (НПР XIX, 165).

¹¹ За њих је основно својство футуралности управо предикција: „If immediate futures cannot be said to involve prediction, they may be regarded in either of two ways: as necessarily young

добија темпорално значење у одговарајућим контекстима, али пре настанка чисте (безволитивне) темпоралности ваља претпоставити постојање реченичних спојева у којима се посматраном конструкцијом изриче прости волитивни оквир за корелативну предикацију (17):¹²

- (17) orscu signiori sa rijet vam ktiahomo sa obsesselit ovy pyr sklopit malo masckaratize i moia drixina biesce prionula sarciano sa ucinit seto boglie umiemo [*ktiahomo sklopit* открива волитивни контекст предикације *biesce prionula*] (МД XVI, 64'.22).

Следећи развојни стадијум представљали би реченични спојеви у којима се за волитивно *хоћах* + инфинитив везује и временска постериорност у односу на корелативну предикацију. Тај је однос најочигледнији у саставним паратактичким конструкцијама где је везом *хоћах* + инфинитив уобличена последица неке прошле ситуације (18–21):

- (18) и расрьчи се анцилешь . и не хотъше ниг|д|а на рванію поити (РТ XV, 246'.1);
 (19) биеше изг8био све цю имаше [...] и затои хотиешь w|д| жалости обиесити се (ЈМР XVI, 2'.23);
 (20) domachia mene vech ne spofnauasce tad ni htiasce sa mnom lecs (МД XVI, 229.39a);
 (21) разьсардивши се тада онъ . и не хтиешь 8лиести 8 домъ (ЈЛІ XVI, 53'.10).

Семантички спој волитивности и темпоралности преноси се са структурно старије паратаксе на хипотаксу. То се у старосрпској писмености испољава кроз релативне (22) и темпоралне хипотактичке структуре (23–24), у којима волитивно *хоћах* + инфинитив функционише као временски постериоран субординирни предикат према управном предикату:

- (22) и оу кои ю днь хотъяхох оуби|т| оу тоу ноць кави се оу снъ палешь г|с|пгга цроу агаменооу и ре|ч| моу цроу не оубиваи си хкър|ѣ| [ноћни сан претходи планираном убиству] (РТ XV, 237.9);
 (23) прие него ли ихъ хтиашь онъ љиести 8каза ихъ цесар8 александр8 (ЈМР XVI, 15'.4);
 (24) када Ис8карст хотиашь поћи с овога свиета на небеса к wц8 свом8 w|т|к8да биешь дошао 8зиће на гор8 маслинск8 [излазак на Гору претходи одласку с овог света] (НК XVII, 65'.10).

Завршни развојни стадијум обухвата спојеве у којима волитивност бледи и нестаје, и то 1) зато што семантика инфинитива као другог члана перифразе није спојива са волитивношћу или 2) стога што субјекат перифрастичног *хоћах* + инфинитив не може стећи улогу волитивног субјекта јер има обележје [људско –].¹³ Осим тога, Џ. Лич (LEECH 1987: 54) сматра да

futures, somewhere between proto-futures and a mature future with prediction as its core function; or if not young, but rather established and stable, not strictly speaking futures at all, at least not in epistemic terms, amounting more to assertions announcing the imminence of an event rather than a prediction that it will take place" (1994: 273).

¹² Волитивност је притом исказана имперфектом за који Х. Лунт (LUNT 2001: 155) истиче: „the imperfect specifies an action coordinated with a fact or act in the past”, и док аорист функционише као средство приповедања које износи низ догађаја, „the imperfect gives the background events or stops to concentrate on an action being performed at a certain moment”. Управо на ту симултаност с прошлим указује и И. Бунина (Бунина 1959: 125): „главное значение форм имперфекта определяется как значение ‘настоящего в прошедшем’”.

¹³ Како примећује К. Ајмер (1985: 20), „the change Volition → Future is initiated by the extension along the dimension Human → non-Human (noun)”.

само примери у којима се догађај заиста реализовао илуструју прави прошли футур.¹⁴ Мада претходне две развојне фазе нису потврђене поузданим примерима старијим од XV века, оне су се у српском језику морале реализовати пре тог столећа, јер се у њему јављају и потврде последње фазе конституи-сања претеритског футура. За развој неволитивне, темпоралне постериорности, односно релативне футуралности, посебно су, изгледа, биле погодне саставне паратактичке структуре у којима се перифрастичним *хоћах* + инфинитив исказивала последица неке прошле радње (25):

- (25) и оузнѣва се зѣло велми на агаменона цѣра . и поусти на морѣ велике вљни . и нѣ хотѣхоу за неколико дѣни прѣмлькноути (РТ XV, 235'.4).¹⁵

Тако конципиран предикат могао се потом везивати за герундски или падежно исказане узрочне одредбе (26), да би се с развојем структурно млађе хипотаксе претеритски футур преносио и на субординиране последичне клаузе (27).¹⁶

- (26) Подносећи горкѣ и тешкѣ мѣкѣ на крижѣ, и ѡ|д| толике мѣке тѣдиѣ хотиаше издахнѣти (НК XVII, 68.14);
 (27) потом тога разболие се веле тешком немоћиѣ тако да отиаше ѡмриети [...] и како рече ове риечи тѣдиѣ издахнѣ (СЧ XVII, 45'.30).

Како истичу Ц. Бајби и сарадници (1994: 185), основно значење футура је предикција или предвиђање, што је углавном усаглашена лингвистичка константа већ више од пола столећа.¹⁷ То је значење код старосрпског претеритског футура, чини се, најочигледније у клаузама које допуњавају управне предикате „прорицања” у неком прошлом времену (28–30):

- (28) како му би речено да дијете, које се имаше породити од жене његове, ђаше бити погибио града његова (АЗ XVII, 74);
 (29) анђео Божји [...] очитова се и њему, и чини му на знање како му се ђаше син породити (АЗ XVII, 81);
 (30) Би јо|ј|, дакле, речено од владавца да се ђаше у кото вреле масти утопити (АЗ XVII, 411).

Будући да у себи садржи елементе и прошлости и будућности, прошли футур је споран утолико што нарушава линеарну временску осу на којој се

¹⁴ Деценијама пре Ц. Лича, такво становиште за црквенословенски језик заступа А. Востоков (1863: 91), истичући: „прошедшее наступавшее, коимъ означаетъ дѣйствіе должествовавшее неукоснительно совершиться, составляетъ приложеніемъ преходящаго хотѣахъ, хотѣаше и т. д. къ неопредѣленному наклоненію”. Востоковлево мишљење, међутим, И. Бунина (1959: 84) сматра једностраним и закључује: „как видно из рассмотренныхъ примеров, формой ‘будущего в прошедшем’ могут обозначаться и такие действия, которые в дальнейшемъ действительно совершались, и такие действия, которые были возможны, но не совершились”.

¹⁵ Тај се тип предикатских односа у усменој поезији обично организује асиндетски, што може бити израз старине, али и потреба стиха: Поли крвца низ јуначко лице, || Шђаше залит’ очи обадвије (НП XIX, 285.14).

¹⁶ Хронолошки је значајан и пример хипотактички употребљеног претеритског футура у српској бугарштици *Марко Краљевић и браћи му Андријаш* у запису чакавца П. Хекторовића: I chada ya pogledah onoga tiha yelencha, || Gdi je htice na drumchu ť duťsicom razdiliti (ПХ XVI, 13.6).

¹⁷ По налазима П. Хартера (HARDER 1996: 388), функционално-интерактивни аспект футура је обухваћен појмом ‘предикције’, почев од Бојда и Торна (BOYD – THORNE 1969).

темељи већина семантичких теорија. За енглески футур у прошлости Џ. Лич (1987: 53) истиче да је дискурсно углавном везан за белетристички стил, где перспектива приповедача постаје значајнија од самих чињеница, па тај облик служи да укаже на оно што предстоји прошлом догађају као тачки посматрања. У фокусу говорника ту није временска локализација, већ истицање перспективе посматрања. Зато се ова форма природно уклапа у наративне контексте, где наратор подиже пажњу обликовањем чињеница као садржаја који предстоје неком прошлом догађају, уместо презентовања тих чињеница као нечег већ реализованог.

4. ДОМЕН АСПЕКТУАЛНОСТИ. Полазећи од дефиниције Ј. Холта,¹⁸ Б. Комри (COMRIE 1998: 3) сматра да су „аспекти различити начини гледања на унутрашњу временску структуру ситуације”, због чега је ова категорија именована и аспектом гледишта (SMITH 1991). Ради се о недеиктичком феномену пошто не везује ситуацију за временску осу. Према често цитираној Комријевој шеми аспектуалности (1998: 5), перфективност је у бинарној опозицији према имперфективности, која се даље грана на хабитуалност и континуалност.¹⁹ За разлику од перфективности, имперфективност усмерава пажњу на унутрашњост ситуације, апстрахујући њене почетне и крајње тачке (COMRIE 1998: 16). Хабитуалност као тип имперфективности представља стање које се реализује као редовно понављани догађај у контекстуално дефинисаном временском периоду (уп. CARLSON 2012: 845).²⁰

Развој примарно волитивног перифрастичног споја *хоћах* + инфинитив, осим у домен темпоралности, може отићи и у правцу аспектуалног значења уобичајеног прошлог понашања. Чистој (безволитивној) хабитуалности и овде су претходили синтаксички спојеви у којима се радња по навици јавља као модализовани садржај волитивног индикатора исказаног имперфектом глагола *хитети* (31–33).²¹

- (31) онъ биеше чинио ю просити веће волата на лѡбавъ а она нигда не хтиаше пристати на волѡ неговѡ (ЛМР XVI, 17.12);
- (32) Када кога ради с. вјере осудити њаше на смрт, друге узроке измишљаше (АЗ XVII, 439);
- (33) Свагда грая бѣше око мене, || Када хоћахъ по граду изаћи (ГВ XIX, 56.25).

Волитивност нестаје када субјекат перифрастичног *хоћах* + инфинитив има семантичко обележје [људско –], па остаје безволитивна прошла хабитуалност, која се може ослањати на неглаголске маркере понављања (34–35), или се појавити без њих (36):

- (34) каконо ие ниегдие била каѡка ѡ човиека на бриегѡ риеке и цо годиере хотиеше родити тои све вода w|д|ношаше (ЛМР XVI, 37.17);

¹⁸ Уп.: „Les aspects sont les manières diverses de concevoir l'écoulement du procès même” (HOLT 1943: 6).

¹⁹ Од Комријеве типологизације полази Џ. Бајби и сарадници (1994: 139).

²⁰ Ради се о једном од мноштва виђења овог феномена, који лингвисти избегавају дефинисати због његове флуидности у различитим језицима.

²¹ Мада због подразумеваности изостаје инфинитивом исказан модализовани садржај, хронолошки је драгоцен и пример: дѡбровникъ бѣше w|г|творенъ вѡсакомѡ бошњанинѡ · кѡповать wрѡжъа · и изънести · и кѡповахъ и изъносахъ колико хотѣхъ [изнети] (ПП 1412, 304.19).

- (35) Та се ствар не обазна него по води која се ћаше по вољи Божјо[ј] наћи напуњен крштеник свако год[ишт]е на исти дан Ускрснућа Г-нова (АЗ XVII, 498);
 (36) На сухо[ј] замљи, када му ћаше сан додијати, лежа (АЗ XVII, 408).

У већини регистрованих потврда имперфекат имперфективног глагола *хїеїи* комбинован је с инфинитивом глагола перфективног вида, што указује на концепт хабитуалности као споја општег или трајног аспекта радње (имперфективност) и појединачно завршених инстанци те радње (перфективност), омогућавајући изражавање редовног, уобичајеног или типичног понављања завршених догађаја. Изузетак је регистрован уз негацију (37):

- (37) кр8ха и меса чинаше м8 доносити ма онь тизиехь стари не хтиаше ћиести (ЛМР XVI, 44'.21).

Док инфинитив перфективног глагола профилише сваку радњу као јединствен, завршен акт, инфинитив имперфективног глагола у датом контексту означава опште, трајно стање или диспозицију. Тиме се семантички фокус помера са серије довршених чинова на константну одбојност према вршењу радње, што показује да избор вида унутар ове конструкције није произвољан, већ зависи од тога да ли се изражава хабитуална секвенца резултативне појаве или трајно одбијање акције.²²

Ц. Бајби и сарадници (1994: 156–158) примећују да се футуралност и хабитуалност исказују истом формом и у енглеском, у угрофинском удмуртском, као и у инуитском. Мада неки лингвисти (CHUNG – TIMBERLAKE 1985: 221) хабитуалност изводе из иреалности, дијакрони подаци за енглески језик указују на дивергентне путеве развоја (BYBEE et al. 1994: 238–239). Премда у истраженом корпусу нису регистроване потврде старије од XV stoleћа, трагом налаза Ц. Бајби и сарадника, могло би се рећи да се до хабитуалности и у српском језику долази ширењем значења примарне волитивности: појединац вођен личним жељама и намерама показује склоност ка понављању одређених радњи, што је посебно приметно у нарацији о прошлим догађајима.²³

5. Домен КОНТРАФАКТИВНЕ ВОЛИТИВНОСТИ. Контрафактивна волитивност представља когнитивно-језички образац у коме је жеља волитивног субјекта некомпатибилна са стварношћу. По Фуконијеру, та некомпатибилност настаје када релација успостављена у једном менталном простору није задо-

²² У традиционалној славистици било је готово општеприхваћено становиште да се имперфектом изражава радња која је трајала, или се понављала у прошлости. Тако Ф. Миклошич (MIKLOSICH: 1926: 784–785) сматра: „Das imperfect bezeichnet die in der Vergangenheit dauernde, wiederholte oder eine solche handlung, die man auszuführen im begriffe war oder versuchte”. Врло слично цени и В. Вондрак (VONDRAK 1908: 275): „Das Imperfektum drückt eine in der Vergangenheit dauernde oder wiederholte Handlung aus, während durch den Aor. konstatiert wird, was geschah, oder eingetreten ist. Das Impf. kommt also in der Erzählung meist den Nebenhandlungen zu, es schildert Gewohnheiten, Sitten und dgl. (was war?), der Aor. dagegen der Haupthandlung (was geschah?)”. То се мишљење преиспитује бар од средине прошлог stoleћа, па И. Бунина (1959: 102–103) прецизира да значење трајања или понављања исказано имперфектом зависи од контекста: од глаголског вида, од природе ситуације (појединачна или типична радња), од присуства и карактера прилошких одредби, те од општег својства описиване ситуације.

²³ Уп.: „what one wants to do, one is inclined or disposed to do. While in certain contexts this does not have to imply that one habitually does something [...], in many contexts it is safe to infer that the inclination is followed, especially in the past” (BYBEE et al. 1994: 157).

вољена у другом, што омогућава моделовање контрафактичког мишљења као менталне симулације алтернативног тока догађаја.²⁴ Н. Маколи Акацука и С. Страус (McCawley Akatsuka – Strauss 2000: 230) сматрају да постоји природан образац прототипског контрафактивног расуђивања, који је могуће представити на следећи начин: (1) пожељно је да се догоди p – ако се не би догодило p , то би довело до непожељне последице q ; (2) непожељно је да се догоди p – ако се не би догодило p , то би довело до пожељне последице q .

Сучељеност прошле волитивности (исказане перифразом *хоћах* + инфинитив) са прошлом препреком – као тип прошле контрафактивности – у српској се писмености исказује супротно паратактички (38–43), а ретко саставно паратактички (44–45):

- (38) хотиахомо вамъ и х8ћ8мъ послати али не да слоуга м8стабегwвъ wн га ће самъ донести (ПП 1500, 983.18);
 (39) и хоте|ше| бе|н|ко бо|с|танжи башоу чекат|ї| . али м|8| каа не да|x| (ПП 1506–1507, 988.34);
 (40) ниеки сл8га хотиеше га потисн8ти с п8та а онъ не хотие 8стати (ЛМР XVI, 1'.16);
 (41) хотиах8 и8 8бити него и8 ослободи бог и блажена госпа (СЧ XVII, 20'.17);
 (42) Notiasce sveti otacz darxat ovi Veliki sabor u Italij, ali biasce u gnoi velika razmiricza (СБ XVIII, 56.20);
 (43) Они шћаху све онако поятъ! || Но имъ неда подмукла лисица (ГВ XIX, 75.15);²⁵
 (44) и тоу се хот'х8 би|т| . и не даше |с| има бити (РТ XV, 254.20);
 (45) хоћах понијети и мало масла, па ми, да опростиш, жена не даде (ВВ XIX, 56.32).

Продором у контрафактивност, где је остваривост жеље искључена, примарно волитивно *хоћах* + инфинитив стиче значење иреалне жеље. Временом жеља нестаје, а остаје само иреална могућност, што је сасвим очигледно у контрафактивним релацијама у којима је посматрана перифраза везана за субјекат са обележјем [људско –] (46):

- (46) Брз је Шарац, утећи му шћаше, || Ал' потеже Ђемо топузину (НП XIX, 413.7).

Контрафактивно *хоћах* + инфинитив обично је део прве реченице паратактичког низа, иступајући тако као модални оквир друге, опструктивне радње или стања. Пребацивањем у другу реченицу паратактичког пара, посматрана перифраза контекстуално може стећи значење релативне будућности у односу на ситуацију исказану првом реченицом. То је посебно видљиво у паратактичким спојевима када *хоћах* + инфинитив семантички иступа као исход недостатног услова или концесије (47):

- (47) посла сл8г8 свога звати онихъ ки биех8 звани на пиръ . а они не хтиех|8| прити → иако посла слугу свога [...], они не хоћаху прићи (ЛЛ XVI, 210.14).

5.1. ИРЕАЛНА КОНДИЦИОНАЛНОСТ. Паратактички организоване контрафактивне конструкције (38–45) структурно се могу третирати као претече иреалних хипотактичких кондиционалних структура (48):

²⁴ Уп.: „Counterfactuality is a case of forced incompatibility between spaces; a space M1 is incompatible with another space M2 if some relation explicitly specified in M1 is not satisfied for the corresponding elements in M2” (FAUCONNIER 1985: 109).

²⁵ Супротно паратактички обликована контрафактивност уобичајена је у усменој поезији: Још му ћаше дужде говорити, || Ал' не даде Краљевићу Марко (НП XIX, 339.16).

- (48) хотиахомо вамъ и х8h8мъ послати али не да слоуга м8стабегwвъ → да даде слуга Мустабегов, хоѣасмо вам хуђум послати (ПП 1500, 983.18).

Синтаксички гледано, паратактичка организација омогућава сегментацију ситуације на жељу (хотиахомо послати) и опструктивну радњу (не да слоуга), као препреку реализовању жеље. Семантички гледано, паратактички обликована супротност жељеног и стварног постаје основа за развој хипотактичке кондиционалне релације иреалног прошлог услова (да даде слуга) и модализованог садржаја неостварене жеље (хоѣасмо послати). Негацијом опструктивне радње она се из реалног некомпатибилног света пребацује у иреални свет компатибилан са исказаном жељом, чиме се стварају услови за настанак хипотактички уобличеног иреалног кондиционала (49–52).²⁶

- (49) *da se ne biesce napetrio visoko htiah ga u pece ucinit* (МД XVI, 60³, 35);
 (50) да не био дао обилиежиа истинито хотиах8 га 8бити (СЧ XVII, 41.31);
 (51) И тако Жуђели предобити ђаху сасма своје непријатеље речене да их ноћ не оте (АЗ XVII, 63);
 (52) ђах се заклети врх обадва моја сина, да ти оно бјеше, да нијеси код мене био (ВВ XIX, 156.1).²⁷

Временом, као и у вези са другим секундарним значењима, жеља нестаје, а остаје само иреална могућност, као у случајевима када се у посматрану перифразу укључује инфинитив са значењем радње неспојиве са субјекатском жељом (53):

- (53) Ђаху се [Жудјели] истопити да њеки рибари ту се не намјерише (АЗ XVII, 513).

5.2. АВЕРТИВНОСТ. Значење ‘замало да се догоди (али ипак није)’ које Ј. Талми (ТАЛМУ 1985: 130–131) уводи као степен (не)реализованости глаголске радње, Т. Кутјева (КУТЕВА 2001: 77) назива авертивом. По њеном мишљењу (2001: 142), ради се о развојној карици у низу: ПРОШЛА ВОЛИТИВНОСТ/ИНТЕНЦИЈА → ФУТУР У ПРОШЛОСТИ → КОНТРАФАКТИВНОСТ/ХИПОТЕТИЧНОСТ → АВЕРТИВ. Будући да свака развојна карица може садржати елементе своје претходнице, авертив обједињује блискост, прошлост и контрафактивност као аспекатску, временску и модалну значењску компоненту (КУТЕВА 2001: 102). Без контрафактивности, авертив би био израз прошле блискости којој недостаје значење нереализованости. Контрафактивност му, дакле, даје коначан смисао – исказивање прошле ситуације која је замало избегнута. Синтаксичко-семантичким стабиловањем примарно волитивног споја *хоѣах* + инфинитив у контрафактивним релацијама – прво паратактички (41), а потом и хипотактички обликованим (49) – посматрана перифраза поступно стиче и статус авертива. Контрафактивност, притом, може бити и контекстуално исказана (54–55).²⁸

²⁶ О развоју српске иреалне кондиционалне хипотаксе већ је писано (уп. Павловић 2009).

²⁷ Аподозно *шѣах* + инфинитив често је у усменој поезији: Да ми не би Шарца од мејдана, || Доиста ме уватити шѣаше (НП XIX, 220.6).

²⁸ Тако формулисан авертив среће се и у усменој поезији: Брза му је пуста бедевина, || Шѣаше утећ’ граду Варадину [...] || Бедевину свеза за Шарина, || Оде право бијелу Прилипу (НП XIX, 252.23).

- (62) ћади'амо у војску те зиме (Божовић 2008: 332);
 (63) де ћете? ћамо д' окопамо оно мало (Јовић 1968: 205);
 (64) Ђа', каже, да донесем (Симић 1972: 395);
 (65) Ја ћа да га уфатим (Павловић 1970: 105);
 (66) оћеше да ме одведе на силу, да живу за њега (Јуришић 2014: 472);
 (67) не тејаше овој (рупу на путу) да попуне (Богдановић 1987: 251);
 (68) теомо д-идемо на копање (Јовановић 2004: 328).

Значење претеритског футура регистровано је у источнохерцеговачком говору дурмиторског краја (69); зетско-сјеничким говорима Спича (70), Тутина, Новог Пазара и Сјенице (71), те у косовско-ресавском говору околине Лепосавића (72):

- (69) то је било оне године кад Швабо шћаше доћи у нашу земљу (Вуковић 1954: 36);
 (70) зое га Стана, таман кад ћаше да заmine за кантун од куће (Поповић–Петровић 2009: 207);
 (71) већ кад ћаше да се зарати, доста је исел'ило овдал'е (Вељовић Поповић 2021: 330);
 (72) И призна моего грднога оца, ка[д] ћаше да умре (Радоић 1996: 45).

Значење прошле хабитуалности потврђено је у источнохерцеговачким говорима дурмиторског краја (73), северозападне Боке (74), Ускока (75); те у зетско-сјеничким говорима Спича (76), Црмнице (77), Тутина, Новог Пазара и Сјенице (78):

- (73) шћасмо љети, кад је суша, ишћерати стоку у Шкрку под Дурмитор (Вуковић 1954: 29);
 (74) Ђаку се благијем даном лијепо пром'јенит (Павловић 2000: 49);
 (75) Она ћаше по кило пи'уцнути (Станић 1977: 106);
 (76) Није волијо да пцује, али ћаше поњекад риећ да не ваља ни [...] вреле воде (Поповић–Петровић 2009: 202);
 (77) Док сам била не[в]љеста ћаг з добре воље одит на [В]ир свакога петка (Милетић 1940: 553);
 (78) он ме и ударит шћаше (Вељовић Поповић 2021: 507).

Контрафактивно значење познато је источнохерцеговачком говору Ускока (79); зетско-сјеничким говорима Спича (80), Црмнице (81), Бјелопавлића (82), Новог Пазара и Сјенице (83); косовско-ресавском говору Трстеника (84); призренско-тимочким говорима Каменице код Ниша (85), Бучума и Белог Потока (86):

- (79) Не шћаваг пити, но ме наћераше (Станић 1977: 105);
 (80) Он ћаше да је заоmine, али није мого (Поповић – Петровић 2009: 177);
 (81) Ђау [ј]е изагнат, но не могау с конат себе (Милетић 1940: 552);
 (82) Оћа да идем у Град, но ми доћоше, ео, чељад (Ћупић 1977: 168);
 (83) Ја ти шћа дат, но ти оде (Бариактаревић 1966: 127);
 (84) ћау да е удаду у Велуће, ал' је украдоше (Јовић 1968: 205);
 (85) оћеја га прејдем, ал' не мога (Јовановић 2004: 328);
 (86) не тејаше га пуште (из војске на одсуство), а били смо му и депешу (Богдановић 1979: 82).

Примери хипотактички уобличене прошле иреалности уочени су у источнохерцеговачком говору Ускока (87); у зетско-сјеничким говорима Мрковића (88), Црмнице (89), Старе Црне Горе (90), Тутина, Новог Пазара и Сјенице (91); у косовско-ресавским говорима Средњег Ибра (92) и Трстеника (93); те у

говору Галипољских Срба смедеревско-вршачког типа (94), где се – осим у аподози – имперфекат глагола *хїеїти* може јавити и у протази (95).³²

- (87) Да се не довати на руку, оћаше главу разбити (Станић 1977: 105);
 (88) Да-је било кише, ћа^оше бит добро (Вуловић 1969: 346–347);
 (89) Да не побљеже, ћаше, вала, би[д] грдан мајци (Милетић 1940: 553);
 (90) ћаш-умријет да не дође доктор (Пешикан 1965: 206);
 (91) шћаше је и убит да и не раздвоји (Вељовић Поповић 2021: 507);
 (92) ћаше да пропаднеш да не беше њега (Божовић 2008: 332);
 (93) ћаше да пропаднеш, да не беше Радивоја (Јовић 1968: 205);
 (94) Да је се појало (= читало) на вом истом језику, ћаву још ле^апо да га памтим (Ивић 1957: 381);
 (95) Да ни ћав изићем ја, ћаву кучићи да га пудријају (Ивић 1957: 381).

Авертивност је потврђена у косовско-ресавским говорима копаоничког краја (96) и Левча (97); у призренско-тимочким говорима Алексиначког Поморавља (98), Ниша (99) и уопште српског југоистока (100):

- (96) ћаву муве да не поједу (Радић 2010: 84);
 (97) Ћаше ме син убиће (Симић 1972: 395);
 (98) Слободане, ја ћа да погинем (Богдановић 1987: 251);
 (99) за мал, чувај Боже, ћа полудим (Тома 1998 : 252);
 (100) те ме теше убије (Белић 1905: 556).

7. ГЕНЕТСКА И АРЕАЛНА ПЕРСПЕКТИВА. За правилно разумевање развојних процеса у српском језику од посебног је значаја, с једне стране, увид у прасловенско стање и, с друге стране, сагледавање балканског језичког контекста у коме се српски стабилизује као засебан словенски језик.

7.1. ПРАСЛОВЕНСКО НАСЛЕЂЕ. Познопрасловенска ситуација се реконструише из стања регистрованог у старим словенским писменостима. У старословенском, староруском и старочешком – као представницима три словенске језичке гране – имперфекат глагола **hotěti* с инфинитивом израз је прошле волитивности,³³ док су остала значења, и када се јаве, спорадична и у најавама.

На основу вишекратно испитане грађе из канонских споменика (уп. BIRNBAUM 1958: 229–164, БУНИНА 1959: 82–85, ГАЉАВ 1964: 111–114, КОЗЛОВ 2014), у старословенском се, осим прошле волунтативности (101), анализираним конструкцијом исказује и интенционалност (102), претеритска футуралност (103),³⁴ контрафактивност (104) и иреалност (105), при чему примарна волитивност може изостати у домену футуралности и иреалности:

³² Иако монографије о призренско-тимочким говорима не помињу примере иреалности облика *хоћаш* + инфинитив, то би значење – судећи по примерима у *Ивковој слави* Стевана Сремца – морало постојати и у овим балканизованим српским говорима: А камилу да ми даваше човек за онога петла, не тејашем да га дам.

³³ Примарна, опажајно недокучива, ментална волитивност развија се у прасловенском метафоризацијом или метонимизацијом конкретног значења физичке активности, на шта упућује етимологија глагола **hotěti*. Према *Етимолошком речнику словенских језика* (ЭССЯ 8: 83–84), **hotěti* настаје од првобитног корена **xvot-*, сродног с кореном глагола **xvatati*, који настаје дужењем (*xvōt-*) у итеративно-дуративној употреби. Корен *xvot-* у значењу ‘хватати’ није потврђен, па се претпоставља директно преосмишљавање *xvot-* ‘хватати, узимати’ у *hotěti* ‘хтети’, а томе у прилог говори руско дијалекатско *охвѣѣа* ‘воља’.

³⁴ Бирнбаумовом значењу постпрошлости („Bezeichnung der Nachvergangenheit”) (1958: 229), одговара Вечеркин (1993: 171) футур претерита, за који констатује: „Es sagt die Zukunft

- (101) мытарь из далече стоа . не хотѣше ни очию възвести на небо (Мар Лк 18:13);
 (102) воєвода же всѣдъ въ корабь хотѣше прѣйти къ антинополи (Супр 150, 12–14);
 (103) сего же о себѣ не рече . нѣ архиереи сы лѣтоу томоу прорече . ѣко хотѣше ис оумърѣти за люди (Мар Јо 11:51);³⁵
 (104) ѿ хотѣше и оубити и не можааше (Мар Мк 6:19);
 (105) ашти бо не всталъ то ни та хотѣахъ имъ вѣрна быти (Супр 442, 17–18).³⁶

Према грађи И. Јурјеве (ЈУРЬЕВА 2009: 99–142), староруски имперфекат глагола *хотѣти* с инфинитивом потврђен је у значењу прошле волитивности (106), претеритске футуралности (107), хабитуалности (108), контрафактивности (109) и авертивности (110), с могућности гашења волитивне значењске нијансе у домену футуралности и авертивности:

- (106) инии хотаху Митрофана поставити, а друзии Мантуриа, а и сии хотахѣ паки Гричина (НПЛК 120–231/232) (2009: 103);
 (107) се же не тъкмо [...] глаголаше нѣ и прозорочьныма очима прозря. ако тъ хоташе възградити самъ мѣсть то (ЖФП 316 16–29–80) (2009: 135–136);³⁷
 (108) югда хоташе поѣхати къ блѣженоуоумоу. тъгда распоустиаше вса болары въ думы своа (ЖФП 406 20–23–93/94) (2009: 114);
 (109) Телебоуга же хоташе ити . ко Краковоу . и не дошедъ его воротиса во Торжъку (ГВЛ 296 об – 894) (2009: 116);
 (110) и мразѣ лютѣ наставшю сѣщю. всакъ родъ плотный w[т] бѣды зимный хоташе издыхати (ЖАЮ 641/643–191) (2009: 133).

Због директног грчког утицаја на старословенску писменост и делимичног на староруску,³⁸ старочешки подаци су најдрагоценији за реконструисање профила истраживане глаголске форме. У *Далимиловој хроници*, из XIV века, имперфекат глагола *chtít* с инфинитивом означава прошлу волунтативност (111), интенционалност (112), претеритску футуралност (113), хабитуалност (114) и контрафактивност (115), при чему је волитивност семантичка константа:³⁹

- (111) Svaty biskup chtiese lid ot pohanskych obycejov otvesti (ДК XIV, 33.29);
 (112) Chlapi s kosami s nim jdiechu, || ti vse obile sieci chtiechu (ДК XIV, 97.3);
 (113) Knez ot vernych slyse, || ze jeho Lokr zabiti chtiese [...] || V tu dobu Lokr knezi v srdce strelu vstreli || a na tom mieste mu dusi s telem rozdeli (ДК XIV, 55.13);

in der Vergangenheit aus, indem es eine vergangene (d.h. in Bezug auf den Zeitpunkt des Sprechaktes vorzeitige) Handlung/Tätigkeit bezeichnet, die zugleich in Bezug auf eine andere vergangene Handlung/Tätigkeit zukünftig (d.h. nachzeitig) ist" (1993: 171).

³⁵ Осим у виду безволитивног прошлог предвиђања, претеритска футуралност може се јавити и у комбинацији с волитивношћу: Гла же единъ отъ о[у]ченикъ его . иуда симонъ 'искариотъскы . ѣже и хотѣше прѣдати (Мар Јо 12:4).

³⁶ Према А. Козлову (2014: 133), ова би конструкција имала значење 'да он [Христос] није васкрсао, онда би и то [његова обећања] било неистина'.

³⁷ Претеритска футуралност није ограничена само на сферу прошлог предвиђања, већ се може остварити и у конструкцијама које укључују и волитивност: и бысть межи ими распра, и рѣчь велика, и хотаста межи собою вѣстати на рать (ХП, МС, ранняя часть, 117–96) (ЈУРЬЕВА 2009: 114).

³⁸ Староруске потврде дискурсно су везане за наративне жанрове какви су житија и летописи.

³⁹ Стање није другачије ни у нешто старијој старочешкој *Александриди*, написаној према немачком (или) латинском предлошку, осим што је у њој око 6 пута мање потврда за посматрању глаголску перифразу.

- (114) A kdyz muzie kam jiti chtiechu, || dievky dievkam pronesiechu, || a tak na ceste dievky muze zbijiechu (DK XIV, 11.22);
 (115) Tehdy biskup do Rima jeti chtiese, || ale pro nepriezn upriemo nesmieše (ДК XIV, 53.21).

Стање затечено у старим словенским писменостима сугерише да је у позном прасловенском, па у вези с тим и у српском у време његовог језичког конституисања на Балкану, постојала конструкција имперфекта глагола **hotěti* са инфинитивом, која је служила као израз прошле волитивности (жеље, воље и намере). За имперфекат (па и имперфекат глагола **hotěti*) контекстуално се могла везивати хабитуалност, док су се у одговарајућим паратактичким спојевима стварали услови за развој футуралности (првенствено у копулативној координацији као изразу узрочно-последичних релација), али и контрафактивности (у адверзативној координацији као изразу „некомпатибилних светова”). Ако је овај семантички потенцијал српски наследио из прасловенског, како се претпоставља, онда би одговарајуће потврде продирале у српску писменост већ од њених почетака, али њих у старосрпским повељама и писмима готово да нема. Пошто се, међутим, та значења од XV и XVI столећа јављају у својој пуној изнијансираности (коју доносе хипотактичке структуре) – управо у време када српски језик развија своје наративне писане жанрове – реално је претпоставити континуитет развоја српске перифразе *хоћах* + инфинитив од позног прасловенског до савремених дијалеката. Мањак грађе из времена када је српски језик функционално везан за пословноправну писменост условљен је врло вероватно недовољно развијеном наративношћу тог типа дискурса.⁴⁰ Ретке потврде прошле волитивности (116) и одговарајућих деривираних значења – футуралности (117), хабитуалности (118) и контрафактивности (119) у повељама, писмима и даровницама морају се узимати с резервом пошто обично није јасно да ли је модални глагол у аористу или имперфекту:⁴¹

- (116) тои и хотѣх w|t| гръчкихъ манастирь коупити (ХА 1317–1318, 140.63);
 (117) до сегае годѣ все ѣзесмо w|д| нѣга плно тѣма хотѣсмо сикѣ по сѣхъ нашѣхъ листѣ|x| и вашоу приазни възвѣсти|т| (ПП 1398, 254.8);
 (118) кѣповахѣ и изыношахѣ колико хотѣхѣ [изнети] (ПП 1412, 304.19);
 (119) азѣ не хотѣхъ сѣдити нѣ их послахъ на законѣ прѣд гдина и w|t|ца ми (ХА пре 1389, 71.5).

7.2. Балкански контекст. Балкански језички утицаји обично се разматрају из перспективе грчког, албанског, румунског и бугарског језика. Савременим грчким спојем волитивне партикуле *θα* и глагола у имперфекту може се

⁴⁰ О вези наративности са временом М. Флудерник (FLUDERNIK 2012: 76) истиче: „Time is a constitutive component of narrative both on the level of story and that of discourse; time, or the progression of time, axiomatically defines narrative in many definitions of narrativity, i.e., that which constitutes a narrative”. Колико је дискурсни контекст битан за реализацију једног глаголског облика као што је имперфекат врло речито говори чињеница да се у старосрпским повељама и писмима XII–XIV века тај облик јавља у свега 2,4% свих потврда прошлих времена (Николић 2021: 37).

⁴¹ Због контраховања имперфекатске основе и поклапања личног наставка облици *хотѣхъ* (1317–1318, ХА 140.63, пре 1389, ХА 71.5) и *хотѣсмо* (1398, ПП 254.8) примарно су аористи, али могу бити тумачени и као имперфекти, имајући у виду сажету основу неупитно имперфекатског облика *хотѣху* (1412, ПП 304.19).

исказати претеритски футур и иреалност, а периферно и евентуалност (TARROMANOVA – MIHAYLOVA 2022: 323),⁴² при чему волитивно $\theta\alpha$ настаје од $\theta\acute{\epsilon}\lambda\omega$ $\acute{\imath}\nu\alpha$ ‘хоћу да’ (WACKERNAGEL 2009: 256). Словенској перифрази структурно су ближе старогрчке комбинације имперфекта глагола $\theta\acute{\epsilon}\lambda\omega$ ‘хоћу’ или $\mu\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$ ‘намеравам’ са инфинитивом, па се ова друга често јавља као преводни еквивалент старословенског *хотѣхъ* + инфинитив (уп. Козлов 2014: 129–133). Савремени албански спој волитивне партикле *do*, факултативног везника *të* и глагола у имперфекту одговара и семантички и структурно грчком $\theta\alpha$ с глаголом у имперфекту (TARROMANOVA – MIHAYLOVA 2022: 322). Наиме, волитивно *do* по пореклу је друго, односно треће лице једине глагола *dua* ‘хоћу’ (BREU 2010: 461), а у комбинацији са имперфектом може изразити претеритски футур, као и иреалност, односно евентуалност.⁴³

Савремени румунски се удаљава и структурно и семантички од грчког и албанског (TARROMANOVA – MIHAYLOVA 2022: 319–322), али су старорумунској комбинацији имперфекта глагола *a vrea* ‘хтети’ са инфинитивом (или његовим континуантом) током XVI и XVII века била доступна значења претеритског футура и иреалности, што се и данас чује у банатским румунским говорима (ZAFIU 2016: 26).⁴⁴ Слично старорумунском – а структурно еквивалентно са наслеђеном прасловенском перифразом **hotěahъ* + инфинитив – у бугарском до данас опстаје комбинација *щях да* + презент као израз претеритског футура, али и кондиционалности ако је протазни предикат у прошлом времену (TARROMANOVA – MIHAYLOVA 2022: 324–333).⁴⁵ Примери које З. Галомб (1964: 116–119) уочава у *Коѝривѝиѝенском гамаскину* сугеришу да је старобугарски семантички профил те перифразе у XVII веку био врло сличан старосрпском. То потврђују одговарајући старобугарски примери волунтативности (120), интенционалности (121), футуралности (122–123), хабитуалности (124), контрафактивности (125), иреалности (126) и авертивности (127).⁴⁶

(120) оназы вдовица не цѣше да зме др҃го (КД XIV, 63/149);

(121) въ едињ днь оулѣзе въ корабъ и щеше да појде въ алезѝан|д|рѝа (КД XVII, 19/44);

⁴² Уп. футурско – $\mu\omicron\upsilon\ \epsilon\acute{\iota}\chi\epsilon\ \pi\epsilon\acute{\iota}\ \acute{\omicron}\tau\iota\ \theta\alpha\ \tau\omicron\nu\ \acute{\epsilon}\beta\lambda\epsilon\pi\alpha$ ‘рекао ми је да ћу га видети’ (2022: 325), иреално – $\theta\alpha\ \acute{\epsilon}\lambda\epsilon\phi\tau\alpha$, $\alpha\nu\ \delta\epsilon\ \mu\epsilon\ \kappa\rho\alpha\tau\omicron\upsilon\sigma\epsilon\ \circ\ \pi\alpha\lambda\lambda\omicron\upsilon\varsigma\ \mu\omicron\upsilon\ \nu$ ‘пао бих, да ме није држао мој деда’ (2022: 332), евентуално реално – $\alpha\nu\ \delta\epsilon\nu\ \beta\rho\acute{\epsilon}\zeta\epsilon\iota\ \alpha\upsilon\rho\iota\omicron$, $\theta\alpha\ \tau\acute{\eta}\gamma\alpha\nu\alpha$ ‘ако сутра не падне киша, ишао бих’ (2022: 333).

⁴³ Уп. футурско – Eduard Duro, pas betimit para keshillit, tha se do të fillonte punë të hënën ‘Едвард Дуро је, након заклетве пред већем, рекао да ће почети са радом у понедељак’ (TARROMANOVA–MIHAYLOVA 2022: 327), иреално – $po\ \acute{t}\acute{e}\ m\acute{e}\ d\omicron\upsilon\upsilon\tau\epsilon\ Z\omicron\tau\iota$, $n\acute{u}\kappa\ do\ t\acute{e}\ s\acute{e}\mu\upsilon\epsilon\upsilon\epsilon\sigma\hbar\alpha$ ‘да ме Бог волео, не бих се разболео’ (2022: 332), евтуално реално – $q\acute{e}\ nes\acute{e}\rho\ po\ t\acute{e}\ shkojm\acute{e}\ n\acute{e}\ zgjedhje$, $minimumi\ 15\ deputet\acute{e}\ do\ t\acute{i}\ kemi$ ‘ако сутра изађемо на изборе, најмање 15 посланика ћемо имати’ (2022: 333).

⁴⁴ Уп. футурско – $au\ pus\ Moisi\ acoperem\acute{a}\nt\ pe\ obrazul\ lui$, $p\acute{a}\nabla\ vrea\ \acute{\imath}\ntr\alpha\ a\ gr\acute{a}\acute{\imath}\ c\acute{a}\ntr\acute{a}\ D\acute{a}\n\acute{s}\ul$ ‘прекри Мојсије лице своје, пре него ће ући да говори са Њим’ (2016: 26), иреално – $de-\acute{a}\nabla\ fi\ meseretatea\ r\acute{a}\acute{o}\tau\epsilon\acute{a}$, $c\acute{a}\ntr\acute{e}\alpha-se-vrea\ tutur\omicron\upsilon\ r\omicron\upsilon\ c\acute{a}\ntr\acute{e}\ s\acute{a}\ntr\acute{u}\ \acute{\imath}\n\ meser\acute{a}\tau\acute{e}\ r\acute{a}\acute{\imath}\ a\ fi$ ‘да је злоба била врлина, пала би на све оне који су по природи зли’ (2016: 26).

⁴⁵ Уп. футурско – Сам ѝ се обади сутринта [...] и ѝ каза, че щеше да му липсва ‘Сам ју је позвао ујутру [...] и рекао јој да ће му недостајати’ (2022: 326), кондиционално – ако вчера беше казал аргументите си, щях да го изслушам ‘да је јуче изнео своје аргументе, саслушао бих га’ (2022: 333).

⁴⁶ Примери су преузимани директно из Милетичевог издања *Коѝривѝиѝенскоѝ гамаскина*, при чему први број у сигнацији означава страницу издања, а други – страницу рукописа.

- (122) на тазы планина оумрѣ мѡвси и дѣаволь цѣше да 8лѣзе въ телото м8 (КД XVII, 37/87);
- (123) сѣи архѣгль ѡви се ап|с|л8 павл8, когато цеше да се потопа кораб'ль въ сѣр'ти (КД XVII, 44/105);
- (124) хс кога цѣше некаде да иде пѣш ходеше (КД XVII, 185/450);
- (125) и сол8нь цеше да погыне ѡ|т| гладь. амы великыи сѣи димитрїе [...] не оставы мѣсто свое да се развали (КД XVII, 21/49);
- (126) ако не бы ты помогн'ль на|м|, сега цѣх'ме да с'ме оудавены и да сме из'гын'ле (КД XVII, 99/241);
- (127) дѣтето и измаиль цѣше да 8мре за вода [...] ар'хѣгль михаи|л| па|к| се ѡвы агари и ре|ч| еи [...] е ти вода и пи ты и отроче твоє (КД XVII, 35/83).

Наслеђени, словенски семантички профил перифразе **hotěahъ* + инфинитив српски језик надограђује у балканском окружењу, које врло подстицајно делује на јужне српске говоре од источнохерцеговачких, преко зетско-сјеничких, косовско-ресавских до призренско-тимочких. Ти утицаји – како старосрпски споменици показују – добијају на интензитету од XVI столећа, када се комбинација *хоћах* + инфинитив јавља у аподози иреалне кондиционалне хипотаксе (49–52). Та ће се иновација стабилизовати у свим поменутиим говорима, захватајући и јужне области некадашњег смедеревско-вршачког дијалекта, како то показује говор Галипољских Срба, који је из долине Велике Мораве измештен у другој половини XVI или првој половини XVII столећа (Ивић 1957: 467). На знатно ужем простору зетско-сјеничког дијалекта посматрана перифраза продира и у евентуално реалну кондиционалност, што је регистровано у говору Црмнице (128) и Бјелопавлића (129), са знацима још у Његошевој поезији (130–131):

- (128) Шћак сѹтра (поћ) на-Вир, ако буде ведро (Милетић 1940: 553);
- (129) Оћа сѹтра орат, би ли ми да вола (Ђупић 1977: 168);
- (130) У хиљаду другеих пушакѡхъ, || Познати га шћаше када пукне (ГВ XIX, 115.27);
- (131) Подъ дворове ђе дужде стояше, || У найдублю яму, кою знадешъ, || Нїе горе но у нѣихъ стояти, || Конь хоћаше у нѣима цркнути (ГВ XIX, 58.13).

Продором перифразе *хоћах* + инфинитив у домен евентуално реалне кондиционалности део јужних зетско-сјеничких говора приближава се албанском, а делимично и грчком језику.⁴⁷

8. ПРОЦЕС ГРАМАТИКАЛИЗАЦИЈЕ. Према Т. Кутјевој (2001: 142), ланац прошле волитивности може се разумети као скала импликације која обухвата четири кључне карике: 1) волитивност, односно интенцију; 2) футур у прошлости као ознаку будуће радње сагледане са прошлог темпоралног стајалишта; 3) контрафактивност, односно иреалну хипотетичку ситуацију и 4) авертив као ознаку неостварене радње која је била на прагу реализације. Такав поредак представља градицију семантичке сложености, која омогућава

⁴⁷ Језички контакти који доводе до овог типа подударности морали су бити врло комплексни (вероватно условљени сложеним миграторним кретањима), будући да за ову појаву мрковићки говор не зна, мада је управо он изложен јаком албанском утицају. Како Л. Вујовић (1969: 346) каже: „*ћа^ок њоћ* и сл. је доиста модус за прошлост, јер се ни у једном својству не може употријевити за садашњост”.

да се развој категорије прошле волитивности сагледа као изградња система импликационих односа. Присуство семантички сложеније или специјализованије категорије подразумева и постојање оне која стоји ниже на скали. Тако, контрафактивност као и иреална хипотетичност претпостављају већ развијене механизме за изражавање футура у прошлости, док се сам футур у прошлости надовезује на примарну волитивност као најосновнији облик означавања жеље, воље и намере. Слично томе, авертив – као последња карика у овом низу – може се појавити само у систему који већ располаже средствима за исказивање прошле иреалности. Тако свака „виша” карика ланца имплицира постојање „ниже”, чинећи целину која одражава постепену градацију семантичке сложености од волитивности до авертивности. Овом би импликационом скалом била обухваћена већина значења српске перифразе *хоћах* + инфинитив, осим хабитуалности и евентуално реалне кондиционалности, која се – према расположивим подацима – развија само у делу зетско-сјеничких говора.

С. Чанг и А. Тимберлејк (1985: 221) хабитуалност посматрају као подогађаје неодређене и по броју и по времену, који као да се протежу кроз „могуће светове”, чиме се ово значење везује за иреалност. Теорија, међутим, пада пред емпиријом, будући да је у старонглеском хабитуално *would* вековима старије од кондиционалног (уп. ВУБЕЕ et al. 1994: 238–239), те се намеће дилема зашто инсистирати на линеарним објашњењима, када се радијална, или прецизније радијално-линеарна тумачења дају једноставнија решења (уп. АЛМЕР 1985). Наиме, прототипско значење волитивности нова секундарна значења развија у различитим контекстима, а ти се контексти могу појавити истовремено. Ако претеритски футур, као семантички дериват прототипске волитивности, настаје у копулативним паратактичким структурама узрочно-последичног типа (18), а контрафактивност у адверзативним паратактичким структурама као изразу судара прошле жеље са „некомпатибилним светом” (38), није нужно контрафактивност изводити из футуралности. Ради се просто о два деривирана значења прототипске волитивности, која се могу јавити истовремено, али не морају. Прошла хабитуалност се такође могла директно развити из прошле волитивности у одговарајућим контекстима са адвербијалним и(ли) аспектским маркерима репетитивности. Прошла контрафактивност даље иступа као извориште, с једне стране, прошле иреалности, која настаје у одговарајућим хипотактичким структурама, и, с друге стране, авертивности, која је суштински контрафактивност аспектски маркирана блискошћу реализовања. Периферно изникла зетско-сјеничка евентуална реалност – подстакнута балканским језичким интерференцијама – системско је упориште могла наћи у конкурентности перифразе *хоћах* + инфинитив и потенцијала у домену прошле иреалности (132–133):

(132) Оћа да идем у Град, но ми дођоше, ео, чељад [≈ да ми не дођоше чељад] (Ћупић 1977: 168);

(133) Финно би ој било да е шћела ође остат (Ћупић 1977: 173).

Наиме, потенцијал – будући доступан и иреалности и евентуалној реалности (133–134) – вероватно је послужио као међудоменска спона која омогућује кретање перифразе *хоћах* + инфинитив ка евентуалној реалности (135):

- (134) Донио би ти, ако би ми дали от куће (Ћупић 1977: 173);
 (135) Оћа сѹтра орат, би ли ми да вола [≈ ако би ми дао вола] (Ћупић 1977: 168).

Процес граматикализације примарно волитивног *хоћах* + инфинитив текао је поступно од једнозначне волитивности, преко двосмислених комбинација волитивности са секундарним значењима до безволитивне футуралности, хабитуалности, контрафактивности, иреалности и авертивности, када једна изворно волитивна лексема добија статус помоћног глагола подложног фонетској ерозији. Чисту волитивност и волитивност комбиновану са деривираним значењима – судећи по стању у старим словенским писменостима (првенствено старочешкој) – српски је наследио из познопрасловенског, да би се безволитивна значења поступно развијала у балканском језичком окружењу бар од XV столећа. Фонетска редукција вокала у почетном слогу могла је током XVI века бити мотивисана интерференцијом глаголских корена **hot-* и **hьt-* (136–137), али губљење иницијалног [x] у XVII столећу у споменику који ову фонему иначе чува јасан је индикатор граматикализацијом условљене ерозије (138):

- (136) ktiasce osdrauit (МД XVI, 32.10);
 (137) хтиюше 8хитити (ЛМР XVI, 44'.12);
 (138) ћаше породити (АЗ XVII, 81).⁴⁸

Временом фонетски еродирани облици имперфекта глагола *хїеїи* постају маркери деривираних значења, и формално се удаљавајући од првобитне перифразе *хоћах* + инфинитив. Тако, на пример, у говору Бучума и Белог Потока петрифицирано *їеаше* постаје маркер контрафактивности, а презент – индикатор лица (139),⁴⁹ док се у низу зетско-сјеничких говора имперфекатски облици (уместо с инфинитивом) комбинују с императивом када треба исказати хабитуалност (140–142):

- (139) не тејаше га пуште [они] (из војске на одсуство), а били смо му и депешу (Богдановић 1979: 82);
 (140) Ћаше донеси белу да копа (Поповић–Петровић 2009: 203);
 (141) Ћаше иди (Пешикан 1965: 206);
 (142) Они воз прие ћаше чељади изгори, омрчи, оцрни (Ћупић 1997: 168).

9. ЗАКЉУЧАК. Прасловенски глаголски спој имперфекта глагола **hotěti* са инфинитивом – потврђен у старословенској, староруској и старочешкој писмености као израз прошле волитивности (жеље, воље, намере) – у српском језику, а првенствено у његовим јужним говорима, развија се у контексту интензивних балканских језичких интерференција. Будући да је реч о перифрази с јасно израженом склоношћу ка наративним жанровима, у које писани

⁴⁸ Како налази М. Пижурица (1989: 222): „Једина категорија у којој је губљење гласа х аутентично јесте имперфекат глагола *хїеїи*. Уп. нпр.: /он/ *chiasce* 159, 678, 878, 890, Д 26, /они/ *chiahu* 159, 181, 491, 489m, 707, 867 итд.”. Индикативно је да се [x] губи у иницијалној позицији имперфекта глагола *хїеїи*, али не и у наставцима (1989: 316).

⁴⁹ Истог су типа и конструкције *ћаше се їокољу*; *ћаше убаво да ни среге* (Богдановић 1979: 82); *ћаше се врну* (Богдановић 1987: 251), што су илустративни примери конвергентних процеса сродних са завршним фазама граматикализације футура првог у тимочким говорима (уп. Мирић 2017).

- CP XVIII: Stjepan Rosa. *Scivot Gospodina Jezusa Christa naroda cjovjecjanskoga spasiteglja po Mateu, Marku, Luzi, i Ivannu svetiem vanghjelistam i inniem davniem svetiem otzima. Savarscen scivotom Blascene Dievize Marie gnegove mattere. Mnezi: Scimun Occhi, 1764.*
- СЧ XVII: Матие Дивковић. *Сѣо чудесаа*. У Мнетцие: Петар Мариа Бергань, 1611.
- ХА: Душан Синдик. Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару. *Хиландарски зборник* 10 (1998): 9–134.⁵²

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БАРИАКТАРЕВИЋ, Данило. Новопазарско-сјенички говори. *Српски дијалектолошки зборник XVI* (1966): 1–177.
- БЕЛИЋ, Александар. О употреби времена у српскохрватском језику. *Јужнословенски филолоџ VI* (1926): 102–132.
- БЕЛИЋ, Александар. Дијалекти источне и јужне Србије. *Српски дијалектолошки зборник I* (1905): 1–715.
- БИРОЛИН, Леонид Авраамович, Елена Евгеньевна Корди. Основные типы модальных значений, выделяемых в лингвистической литературе. Александр Владимирович Бондарко (ред.). *Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность*. Ленинград: Наука, 1990: 67–71.
- БОГДАНОВИЋ, Недељко. Говор Алексиначког Поморавља. *Српски дијалектолошки зборник XXXIII* (1987): 7–302.
- БОГДАНОВИЋ, Недељко. Говори Бучума и Белог Потока. *Српски дијалектолошки зборник XXV* (1979): 1–178.
- БОЖОВИЋ, Маринко. *Говори Средњега Ибра*. Приштина – Лепосавић: Институт за проучавање културе Срба на Косову и Метохији, 2008.
- БУНИНА, Ирина Константиновна. *Система времен старославянског глагола*. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1959.
- ВЕЉОВИЋ ПОПОВИЋ, Бојана. Морфолошке одлике глаголских облика говора Тутина, Новог Пазара и Сјенице. *Српски дијалектолошки зборник LXVIII* (2021): 159–604.
- ВУЛОВИЋ, Лука. Мрковићки дијалекат (с кратким освртом на сусједне говоре). *Српски дијалектолошки зборник XVIII* (1969): 73–398.
- ВОСТОКОВЪ, Александръ Христофоровичъ. *Грамматика церковно-словенского языка изложенная по древнѣйшимъ онаго письменнымъ памятникамъ*. Санктпетербургъ: Типографія Императорской академіи наукъ, 1863.
- ГРКОВИЋ-МЕЈДОР, Јасмина. Развој футура у старосрпском језику. *Зборник Маџице српске за филолоџију и линвистџику LV/1* (2012): 83–103.
- ИВИЋ, Павле. О говору Галипольских Срба. *Српски дијалектолошки зборник XII* (1957): 1–519.
- ЈОВАНОВИЋ, Властимир. Речник села Каменице код Ниша. *Српски дијалектолошки зборник LI* (2004): 313–688.
- ЈОВИЋ, Душан. Трстенички Говор. *Српски дијалектолошки зборник XVII* (1968): 1–240.
- ЈУРИШИЋ, Марина. Синтакса падежа Горње Пчиње (Одредбене функције). *Српски дијалектолошки зборник LXI* (2014): 367–534.
- КОЗЛОВ, Алексей Андреевич. К грамматической семантике старославянских конструкций хотѣти/имѣти с инфинитивом. *Русский язык в научном освещении 27/1* (2014): 122–149.
- КУРЕШЕВИЋ, Марина. Значење конструкције хотѣти + инфинитив у Српској Александриди са становишта теорије граматиализације. *Славистџика XV* (2011): 156–166.
- МИЛЕТИЋ, Бранко. Црмнички говор. *Српски дијалектолошки зборник IX* (1940): 207–663.
- МИРИЋ, Мирјана. Степен граматиализације футура првог у тимочким говорима. *Зборник Маџице српске за филолоџију и линвистџику LX/1* (2017): 133–164.
- НИКОЛИЋ, Лука. Прошла глаголска времена у старосрпским повељама и писмима од 12. до 14. века. *Прилози проучавању језика 52* (2021): 5–65.
- ПАВЛОВИЋ, Миљивој. *Говор Јањева: међудијалекатски и миксоџлојски процеси*. Нови Сад: Матица српска, 1970.

⁵² Примери су цитирани према фотографијама рукописа нумерисаних по овој дипломатичкој студији, док је ознака реда у коме пример почиње дата према фотографији рукописа.

- ПАВЛОВИЋ, Слободан. *Дейтерминативни њадежи у говору северозајадне Боке*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2000.
- ПАВЛОВИЋ, Слободан. Развој иреалног услова у српском језику. *Научни састјанак славистиа у Вукове дане* 38/1 (2009): 95–104.
- ПЕЦО, Асим. Говор источне Херцеговине. *Српски дијалектолошки зборник XIV* (1964): 1–200.
- ПЕШИКАН, Митар. Староцрногорски средњокатунски и љешански говори. *Српски дијалектолошки зборник XV* (1965): 1–294.
- ПИЖУРИЦА, Мато. *Језик Андрије Змајевића*. Титоград: ЦАНУ, 1989.
- ПОПОВИЋ, Момчило, Драгољуб Петровић. О говору Спича: Грађа. *Српски дијалектолошки зборник*, LVI, (2009): 1–275.
- РАДИЋ, Првослав. *Койаонички говор: етногеографски и културолошки њрисијуи*. Београд: Етнографски институт САНУ, 2010.
- СИМИЋ, Радоје. Левачки говор. *Српски дијалектолошки зборник XIX* (1972): 1–618.
- СТАНИЋ, Милија. Ускочки говор II. *Српски дијалектолошки зборник XXII* (1977): 1–157.
- СТОЈАНОВИЋ, Љубомир. О значењу и употреби глаголских облика у реченицама. *Јужнословенски филолоџ II/3–4* (1921): 187–210.
- ТОМА, Пол-Луј. Говори Ниша и околних села. *Српски дијалектолошки зборник XLV* (1998): 11–473.
- ЭССЯ, Трубочёв, Олег Николаевич (ред.). *Этимологический словарь славянских языков*. Москва: Наука, 1974–.
- ЮРЬЕВА, Ирина Сергеевна. *Семантика глаголов имѣти, хотѣти, начати (почати) в сочетаниях с инфинитивом в языке древнерусских памятников XII–XV веков*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва: Филологический факультет МГУ, 2009.

*

- AJMER, Karin. The Semantic Development of *will*. Jacek Fisiak (ed). *Historical Semantics – Historical Word-Formation*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1985: 11–21.
- BELYAVSKI-FRANK, Masha. *The Balkan Conditional in South Slavic. A Semantic and Syntactic Study*. München: Verlag Otto Sagner, 2003.
- BIRNBAUM, Henrik. *Untersuchungen zu den Zukunftsumschreibung mit dem Infinitiv im Altkirchenslavischen. Ein Beitrag zur historischen Verbalsyntax des Slavischen* [Acta Universitatis Stockholmiensis, Études de philologie slave 6]. Stockholm: Almqvist & Wisell, 1958.
- BOYD, Julian, James P. THORNE. The Semantics of Modal Verbs. *Journal of Linguistics* 5 (1969): 57–74.
- BREU, Walter. Mood in Albanian. Björn Rothstein, Rolf Thieroff (eds.). *Mood in the Languages of Europe*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2010, 447–472.
- BYBEE, Joan, Revere PERKINS, William PAGLIUCA. *The Evolution of Grammar. Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1994.
- CARLSON, Greg. Habitual and Generic Aspect. Robert Binnick (ed.). *The Oxford Handbook of Tense and Aspect*. Oxford: Oxford University Press, 2012, 828–851.
- CHUNG, Sandra, Alan TIMBERLAKE. Tense, Aspect and Mood. Tim Shopen (ed.) *Language Typology and Syntactic Description*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985: 202–258.
- COATES, Jennifer. *The Semantics of the Modal Auxiliaries*. London – Canberra: Croom Helm, 1983.
- COMRIE, Bernard. *Aspect*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- FAUCONNIER, Gilles. *Mental Spaces: Roles and strategies*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1985.
- FLUDERNIK, Monika. Narratology and Literary Linguistics. Robert Binnick (ed.). *The Oxford Handbook of Tense and Aspect*. Oxford: Oxford University Press, 2012, 75–101.
- GAŁĄB, Zbigniew. *Conditionalis typu bałkańskiego w językach południowosłowiańskich ze szczególnym uwzględnieniem macedońskiego*. Wrocław–Kraków–Warszawa: Polska Akademia Nauk, 1964.
- HARDER, Peter. *Functional Semantics. A Theory of Meaning, Structure and Tense in English*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1996.
- HOLT, Jens. Etudes d'aspect. *Acta Jutlandica* 15/2 (1943): 1–94.
- KUTEVA, Tania. *Auxiliation. An Enquiry into the Nature of Grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press. 2001.
- LEECH, Geoffrey N. *Meaning and the English Verb*. London: Longman, 1987.
- LUNT, Horace Gray. *Old Church Slavonic grammar*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2001.
- MARETIĆ, Tomo. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: L. Hartman, 1899.

- McCawley AKATSUKA, Noriko, Susan STRAUSS. Counterfactual Reasoning and Desirability. Elizabeth Couper-Kuhlen, Bernd Kortmann (eds.). *Cause – Condition – Concession – Contrast: Cognitive and Discourse Perspectives*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2000, 205–234.
- MIKLOSICH, Franz. *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. IV Band: Syntax*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1926.
- MUSIĆ, August. Kondicional u hrvatskom jeziku. *Rad JAZU* 127 (1896): 141–209.
- NARROG, Heiko. Modality, Mood, and Change of Modal Meanings: A New Perspective. *Cognitive Linguistics* 16 (2005): 677–731.
- NARROG, Heiko. *Modality, Subjectivity, and Semantic Change: A Cross-Linguistic Perspective*. Oxford – New York: Oxford University Press, 2012.
- NUYTS, Jan. Analyses of the Modal Meanings. Jan Nuyts, Johan van der Auwera (eds.) *The Oxford Handbook of Modality and Mood*. Oxford: Oxford University Press, 2016: 31–49.
- NUYTS, Jan. The Modal Confusion: On Terminology and the Concepts behind It. Alex Klinge, Henrik Høeg Müller (eds.). *Modality: Studies in Form and Function*. London: Equinox, 2005: 5–38.
- PALMER, Frank Robert. *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- RADOIČIĆ, Ivana. Fonološki opis govora leposavičke okoline. *Prilozi uročučavanju jezika* 27 (1996): 32–52.
- SMITH, Carlotta. *The Parameter of Aspect*. Dordrecht: Kluwer, 1991.
- TALMY, Leonard. Lexicalization Patterns: Semantic Structure in Lexical Forms. Timothy Shopen (ed.). *Language Typology and Syntactic Description*. III. *Grammatical Categories and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985: 36–149.
- TARPOMANOVA, Ekaterina, Bilyana MIHAYLOVA. Future in the Past and Conditional. Ekatarina Tarpomanova, Petya Asenova, Boris Vounchev (eds.). *Глаголати. Balkan Verb Typology*. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, 2022, 315–339.
- VAN DER AUWERA, Johan, Vladimir PLUNGIAN. Modality's Semantic Map. *Linguistic Typology* 2 (1998): 79–124.
- VAN LINDEN, An. *Modal Adjectives: English Deontic and Evaluative Constructions in Synchrony and Diachrony*. Berlin–Boston: De Gruyter Mouton, 2012.
- VEČERKA, Radoslav. *Altkirchenslavische (Altbulgarische) Syntax. Band II: Die innere Satzstruktur*. Freiburg im Breisgau: Universitätsverlag Walter Weiher, 1993.
- VONDRÁK, Wenzel. *Vergleichende slavische Grammatik. II. Band: Formenlehre und Syntax*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1908.
- VUKOVIĆ, Jovan. Posebni perifrazični modalni glagolski oblici u srpskohrvatskom jeziku. *Radovi Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine* II/1 (1954): 5–43.
- WACKERNAGEL, Jacob. *Lectures on Syntax: With Special Reference to Greek, Latin, and Germanic*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- ZAFIU, Rodica. The Syntax of Moods and Tenses. Gabriela Pană Dindelegan (ed.). *The Syntax of Old Romanian*. Oxford: Oxford University Press, 2016, 14–52.
- ZIMA, Luka. Nekoje, većinom sintaksičke razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine. *Djela JAZU* VII (1887): 1–343.
- ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ, Dušanka. *Modalnost: Motivaciona modalnost u srpskom i mađarskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2011.

Slobodan Pavlović

THE DEVELOPMENT OF THE PRETERITE VOLITIVE IN SERBIAN
(IMPERFECT OF THE VERB *HTETI* WITH INFINITIVE)

S u m m a r y

The Proto-Slavic verbal construction consisting of the imperfect of *hotěti* and an infinitive – attested in Old Church Slavonic, Old Russian, and Old Czech as an expression of past volition (desire, willingness, intention) – develops in Serbian, primarily in its southern dialects, in the context of intense Balkan linguistic interference. Since this periphrasis displays a clear affinity with narrative genres, which entered Serbian written tradition from the fifteenth century onwards, it is difficult

to determine the precise chronology of the semantic expansion of its original volitional meaning. The developmental stage combining past volition with key derived values in the domains of temporality, aspectuality, and modality must have been known to Serbian already before the fifteenth century, given its attestation in the older literatures of the northern Slavs. The stage of development involving new, non-volitional meanings can be traced from the period when Serbian began to functionally extend into narrative writing. Thus, the upper chronological limit for the emergence of the non-volitional “preterite future” is the fifteenth century, for non-volitional habituality the sixteenth, and for non-volitional irrealis the seventeenth century. The phonetic erosion of the imperfect of *hteti*, conditioned by grammaticalization, is evident from the seventeenth century, which indicates that by this time the form was already functioning as an auxiliary verb. The process of further grammaticalization could continue in the direction of decategorization and reduction to a functional particle (*teaše, ćaše*) in the vernaculars of Bučum, Beli Potok, and the Aleksinac Morava region – a typical instance of Balkan linguistic convergence. Strong Balkan influence is also visible in the southwest of the Serbian linguistic area, where in certain Zeta-Sjenica speeches the *šćaše* construction even extends into the domain of real conditionality.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
slobodan.pavlovic@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 31. августа 2025;
прихваћено 4. новембра 2025)